

UDC 94(32)

THE DATING OF THE FOUNDATION OF NEW ALEXANDRIAN BOUBASTEION BY BERENICE II

Andrii Zelinskyi

DSc (History), Senior Fellow

State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”

5, Leontovych St., Kyiv, 01054, Ukraine

z-al@ukr.net

Alexandrian Boubasteion, the temple of the syncretic Greek-Egyptian goddess Boubastis (Bastet-Artemis – the patroness of pregnant women, childbirth and small children), was discovered in 2009–2010. One of the most interesting finds made on the territory of the temple are the Greek and Egyptian foundation plaques. The founder of the temple, indicated in the texts of the plaques, was the Ptolemaic queen, Berenice II, the wife of Ptolemy III (246–222 BC). In particular, this is indicated by the naming of the queen as “daughter of Re”, the identification of King Ptolemy as her “brother and husband” and accompanying the name of the latter with the wish “living forever, beloved of Ptah”.

The researchers came to the right conclusion that Boubasteion was founded in 244–243 BC. This can be deduced from the texts of the plaques which mention that Ptolemy and Berenice had more than one child, but don't mention the cult epiclesis of the royal couple, “gods-Euergetes”. I believe that Berenice founded Boubasteion directly on the occasion of the birth of the heir to the Alexandrian throne – the future Ptolemy IV.

I agree with Ch. Bennett and B. van Oppen de Ruiter that above-mentioned prince was the second child in the family and was born in the middle of 244 BC. The additional arguments in favor of this assumption are: the absence of mentioning birth of the prince in the poem “Lock of Berenice” by Callimachus, and the journey of the royal family to the island Philae (dated 244/243 BC), which was an all-Egyptian presentation of the future pharaoh. At the same time, the foundation of the Alexandrian Boubasteion by Berenice and the foundation of the chapel of Isis and Harpocrates on Philae by the royal family probably acted as a pair of expressions of gratitude to the gods for the birth of the son.

The final touch in the dating of the Berenice's Boubasteion is Bastet-festivals – Boubasteia that were conducted in Egypt and happened on the 4–8th August in 244 BC. This time period perfectly fits for the foundation of the Alexandrian temple of the cat goddess.

Keywords: Alexandria; Berenice II; Boubasteion; Hellenistic age; Ptolemaic Egypt; Ptolemy III; Ptolemy IV

ВИЗНАЧЕННЯ ДАТИ ЗАСНУВАННЯ НОВОГО АЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО БУБАСТЕЙОНУ БЕРЕНІКОЮ ІІ

А. Л. Зелінський

Вступ

Під час нетривалих процедурних (рятувальних) розкопок, які протягом листопада 2009 – січня 2010 р. велися на території знесеного адміністративного приміщення

© 2023 A. Zelinskyi; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

поліційної ділянки александрійського кварталу Ком ель-Дікка, було зроблено цікаву археологічну знахідку. “Під лопату” єгипетських археологів, яких очолював доктор М. Абд ель-Максуд, потрапили залишки синкретичного храму елліністичної доби, присвяченого богині Бубастіс [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2012; Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Carrez-Maratray 2014; Carrez-Maratray 2014, 129–154; Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2015; Empereur 2018, 3–5; Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2018; Vandorpe and Clarysse 2019, 418; Pfeiffer 2020, 95; Savvopoulos 2020, 83–84; Thompson 2020, 106–107; Casella 2021, 32–36, 92, 157–158, 415–420; Dechevez 2021, 17–19¹; Caneva 2023, 80; Dionysopoulou 2023, 135, 140, 143–145]². По суті, йдеться про два святилища, які послідовно були побудовані на тому самому місці [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Carrez-Maratray 2014, 150; Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2018, 53; Casella 2021, 92]. Перше з них датується кін. IV ст., друге – сер. III ст. (тут і далі – до Р. Х.)³. Останнє з двох святилищ, яке фактично являло собою невеликий храмовий комплекс [пор.: Dionysopoulou 2023, 143], що складався зі священної ділянки (теменосу), вівтаря і власне каплиці (див. нижче), й опинилося у фокусі цього дослідження. На його сторінках мною буде запропоновано низку міркувань стосовно уточнення дати заснування зазначеного культового об’єкта.

Александрійський Бубастейон і Береніка II

Греко-єгипетська богиня Бубастіс, чие ім’я в сер. V ст. згадував ще “батько історії” Геродот [Herodotus 1899, II, 59; 137–138, 156], являла собою синкретичне поєднання єгипетської богині-кішки Бастет і грецької Артеміді⁴. Культ цієї богині, в іконографії якої зрештою перемогли зооморфні (котячі) риси [пор.: Casella 2021, 79–430]⁵, сформувався й набув поширення за часів т. зв. Високого еллінізму (III ст. до Р. Х.)⁶. Вона виступала як опікунка вагітних жінок, помічниця під час пологів і захисниця маленьких дітей [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2012, 429, 440; Carrez-Maratray 2014, 129–154; Pfeiffer 2014, 239–240; Savvopoulos 2020, 84; Casella 2021, 72–76]. Завдяки цим завжди й усюди актуальним якостям Бубастіс мала популярність серед усіх соціальних і фахових прошарків еллінізованого населення птолемейського, а згодом й імператорського Єгипту⁷.

Мал. 1. Вотивна статуетка кішки з александрійського Бубастейону, супроводжувана грекомовною присвятою жінки на ім’я Філіксо [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2012, 441 fig. 22]

Не становили винятку з цього правила й представники царського дому Птолемеїв. Найяскравішим доказом на користь зазначеного стану речей можна вважати заснування, а точніше, перезаснування (див. прим. 3) александрійського храму Бубастіс дружиною Птолемея III Евергета (246–222 рр.)⁸ Беренікою II (див. нижче)⁹, яка, подібно до свого чоловіка [див., наприклад: Зелінський 2020, 168–180, 400, прим. 984, 471–482, прим. 1467–1593], виявляла щире зацікавлення релігійними справами¹⁰. Про зазначений акт, здійснений цією птолемеївською царицею, свідчить зміст шести пам'ятних табличок, знайдених на території Бубастейону [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2015]¹¹, які на момент написання цієї статті зберігалися у фондах Єгипетської вищої ради старожитностей [Alexandria, reserves of the SCA at Shallalat, inv. No. I, 211, 1–6; пор.: Dionysopoulou 2023, 135, not. 31, 143, not. 97]. На цих п'яти скляних і одному фаянсовому артефактах [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2015, 126; Thompson 2020, 99] збереглися більш чи менш фрагментовані, проте майже однакові за змістом написи, виконані давньогрецьким письмом та єгипетською ієрогліфікою¹² [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2015, 131–133 = Casella 2021, 415–420, № 251–256 = Corpus of Ptolemaic Inscriptions 2021, № 13]¹³.

Переклад (а точніше, реконструкція) грецького тексту має такий вигляд: “Цариця Береніка від імені {для блага}¹⁴ царя Птолемея, її брата й чоловіка, та їхніх дітей присвячує {присвятила} храм {каплицю-наос}, священну ділянку і вівтар Бубастіс” [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2015, 127–128; Savvopoulos 2020, 84; Thompson 2020, 106; Pfeiffer 2020, 95; Casella 2021, 415–417; Corpus... 2021, № 13].

Ієрогліфічний текст був перекладений низкою єгиптологів (див. прим. 15) у такий спосіб: “Володарка Обох земель, Дочка Ра, Береніка, піднесла... цю святиню... і цю каплицю... і цей вівтар від імені царя Верхнього й Нижнього Єгипту Птолемея, хай він живе вічно, улюблений Птахом, а також від свого імені та імені їхніх дітей”¹⁵.

Вже перші видавці зазначених табличок упевнено й слушно висловилися за ідентифікацію цариці Береніки з дружиною Птолемея III, відкинувши кандидатуру Береніки I – останньої дружини Птолемея I Сотера [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2015, 129–130; пор.: Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2012, 435]. Інші дослідники, які так чи інакше згадували александрійський Бубастейон (зокрема й автор цих рядків), здебільшого механічно підтримали цю ідентифікацію [Carrez-Maratray 2014, 129–154; Vandorpe and Clarysse 2019, 418; Pfeiffer 2020, 95; Savvopoulos 2020, 83–84; Thompson 2020, 106–107; Зелінський 2020, 476, прим. 1520, 491, прим. 1662, 530, прим. 2001; Casella 2021, 35, 92, 125, 157–158, 415–420; Caneva 2023, 80; Dionysopoulou 2023, 135, 140, 143–145]. Я не бачу потреби дублювання аргументації, наведеної М. Максудом і його колегами; водночас, на мій погляд, варто озвучити декілька додаткових деталей, які також свідчать на користь твердження єгипетських дослідників. Передусім слід звернути увагу на визначення царя Птолемея з грецького варіанта присвяти як брата й чоловіка цариці Береніки (див. вище). Воно є недвозначною реплікою добре відомого за грекомовними та єгиптомовними джерелами фіктивного титулування Береніки II сестрою і дружиною Птолемея III [див., наприклад: *Orientalis Graeci inscriptiones Selectae* 1903, № 61; El-Masry, Altenmüller, Thissen 2012, 24; van Oppen de Ruiter 2015, 36–40, 127; Ладынин 2016, 283; Sewell-Lasater 2020, 82, 166–168; Bielman Sanchez and Lenzo 2021, 73; Müller 2021, 84–85; Pfeiffer 2021, 98; Панов 2022, 90–93, 96–97, 107–109, 118], якого немає у випадку Береніки I [пор.: Bennett 2001–2013, *Berenice_i*]. Своєю чергою на Береніку II певним чином вказує наведений в ієрогліфічному тексті епітет “Дочка Ра” (див. вище), який є фактичним відлунням елемента її єгипетського титулування: “Сестра-дружина Сина Ра”¹⁶ [Pfeiffer 2004, 31; van Oppen de Ruiter 2015, 37, 177, not. 103; Панов 2022, 96, 108], якого також немає в Береніки I, що за

життя взагалі не мала єгипетської титулатури [Bennett 2001–2013, *Berenice_I*]¹⁷. Окрім того, ім'я царя Птолемея в єгипетському тексті супроводжується доволі традиційним побажанням: “хай він живе вічно, улюблений Птахом”, яке характерне при написанні імені третього представника Александрійської династії [Huss 2001, 336; Pfeiffer 2004, 31, 68, 83–84, 103, 111, 147; El-Masry, Altenmüller and Thissen 2012, 22–24; Bennett 2001–2013, *Ptolemy_III*, not. 17; Панов 2022, 80–84, 91–93, 96, 107–109, 113, 125–127, 132, 140], але якого ще немає у практиці написання імені її засновника [Huss 2001, 215 *Anm.* 24; Bennett 2001–2013, *Ptolemy_i* not. 12–16]¹⁸.

У контексті більш точного датування вищезгаданих пам'ятних табличок, а отже, й визначення дати заснування нового Бубастейону моїми нечисленними колегами, чію увагу привернуло це питання, цілком слушно враховувалися два важливі моменти, відображені у вищенаведених текстах. По-перше, йдеться про брак у них згадки офіційної епіклеси “боги-Евергети”, яку третій александрійський володар і його дружина дістали в серпні / вересні 243 р. [Papiri greci e latini 1923, № 389; El-Masry, Altenmüller and Thissen 2012; Панов 2022, 178–199; пор. Carrez-Maratray 2014, 155–176; Ладынин 2016, 284–288; Зелінський 2020, 173–174, 241–242, 477–478, прим. 1532–1540, 530–532, прим. 2002–2011]; по-друге – про вказівку на наявність у царственного подружжя більш ніж однієї дитини [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2015, 129–130]¹⁹. Отже, на підставі сказаного вище напрошується висновок, згідно з яким Новий александрійський храм Бубастіс було засновано в період між народженням у царственного подружжя другої дитини (ймовірно, спадкоємця престолу [пор.: Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Carrez-Maratray 2014, 172]) і наділенням його епіклесою “боги-Евергети” [Dechevez 2021, 18–19].

На мою думку, задля подальшої хронологічної локалізації заснування Бубастейону Беренікою II варто зробити ще один логічний крок. З високою часткою імовірності можна стверджувати, що зазначений культовий об'єкт було засновано не після, а з нагоди народження царицею найстаршого сина й спадкоємця александрійського престолу – майбутнього Птолемея IV Філопатора. Саме успішні пологи, внаслідок яких на світ з'явився майбутній фараон (тобто Гор, чия постать у грецькій міфологічній традиції ототожнювалася з Аполлоном [див., наприклад: Herodotus 1899, II, 83, 144, 155–156; Orientis... 1903, № 89; Strabo 1899, XVII, I, 42, 45–47; Plutarchus 1935, I, 12, 54, 61]), могли спонукати Береніку до заснування нового храму Бубастіс / Артеміді (див. вище) [пор.: Carrez-Maratray 2014, 136–138, 148–150, 154; Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Carrez-Maratray 2014, 166, 172]. Отже, визначення часу заснування зазначеного храму безпосередньо пов'язується зі встановленням часу народження Птолемея IV.

Бубастейон і народження спадкоємця александрійського престолу

У Птолемея III та Береніки II, які побралися в лютому-березні 246 р. (одразу після воцаріння третього александрійського володаря) [Carrez-Maratray 2014, 91–92; Зелінський 2020, 123, 400–401, прим. 985–986; Müller 2021, 85–86; Grainger 2022, 250; Соçkun 2022, 196; Dionysoroulou 2023, 143], народилося шестеро дітей: вищезгаданий Птолемей, Арсиноя (майбутня Арсиноя III)²⁰, Береніка, Магас, Лісімах (?) та Александр [Inscriptiones Graecae 1932, № 56; пор.: Flacelière 1954, № 232–234; Bennett 2001–2013, *Magas_ii* not. 3; також див. нижче]. Усі вони разом з батьками фігурували у скульптурній композиції, встановленій дружнім Птолемеєві III Етолійським союзом у релігійному центрі цього державного утворення – Термі, а також, імовірно, у подібній (проте не цілковито ідентичній) композиції, знайденій у Дельфах [Huss 1975; Bennett 2002; Kosmetatou 2002; Kosmetatou 2004, 239–240; Bennett 2001–2013, *Magas_ii* not. 3; Carrez-Maratray 2014, 103–105, 201–206; Clayman 2014, 138–139, 171, 217, not. 84–85; van Oppen de Ruiter 2015, 32–33, 172, not. 60; Caneva

2023, 80]. Важливою віхою на шляху встановлення послідовності й хронологічних меж народження дітей Птолемея III та Береніки II стала поява не позбавленої деяких попередніх помилок [Kosmetatou 2002; Bennett 2001–2013, *Magas_ii not. 3*], проте загалом слушної гіпотези К. Беннета, базованої на комплексній інтерпретації обох вищезгаданих скульптурних композицій²¹. Згідно з нею, усі відомі нам діти зазначеного подружжя народилися протягом 246–239 рр. у такій послідовності: Арсиноя (листопад 246 – червень 245 р.), Птолемей (бл. травня-червня 244 р.)²², Лісімах (бл. липня-серпня 243 р.), Александр (бл. вересня-жовтня 242 р.), Магас (бл. листопада-грудня 241 р.), Береніка (бл. січня-лютого 239 р.) [Bennett 2002; Bennett 2001–2013, *Magas_ii not. 3*].

Переважає більшість сучасних науковців зрештою погодилися з думкою американського дослідника стосовно первородства Арсиної та визнали поч. 238 р. як *terminus ante quem* для репродуктивної активності Береніки II [Kosmetatou 2004, 239–240²³; Carrez-Maratray 2014, 205–206; Clayman 2014, 171; van Oppen de Ruyter 2015, 32–33; Sewell-Lasater 2020, 143; Müller 2021, 87]²⁴. Водночас протягом останніх двох десятиліть моїми колегами було запропоновано декілька альтернативних послідовностей появи на світ дітей Птолемея III та Береніки II. Зокрема, на думку Ж.-І. Карре-Маратре, зазначена послідовність має бути такою: Арсиноя (осінь 246 р.), Береніка (2-га пол. 244 р.), Птолемей (грудень 243 р.), Лісімах (241 р.), Александр (240 р.)²⁵, Магас (бл. 239/238 р.) [Carrez-Maratray 2014, 103–104, 205–206]. Своєю чергою Б. ван Оппен де Руйтер запропонував дещо іншу схему: Арсиноя (246/245 р.), Птолемей (244 р.), Магас (243 р.), Александр (242 р.), Лісімах (241 р.), Береніка (240/239 р.) [van Oppen de Ruyter 2015, 32–33; пор.: Müller 2021, 87].

З огляду на тематику цього дослідження важливо встановити з максимальним ступенем упевненості постаті перших двох дітей Птолемея III та Береніки II. Задля цього, на мій погляд, варто навести два міркування, які опинилися поза увагою моїх попередників. По-перше, на користь народження майбутнього Птолемея IV після 245 р. свідчить брак згадки такої важливої для царственного александрійського подружжя події в Каллімаховій поемі “Коса Береніки” [Callimachus 1949, *fr. 110*; Catullus 1975, № 66; також див. прим. 10]. Цей твір, написаний вищезгаданим поетом з нагоди вотивної присвяти царицею усім богам пасма власного волосся, здійсненої нею бл. вересня 245 р. [Carrez-Maratray 2014, 97–98; Müller 2021, 88] на знак подяки за щасливе повернення її чоловіка з азійського походу (див. прим. 22), став справжнім панегіриком подружній вірності та династичній бездоганності Береніки. З огляду на це поява на світ спадкоємця престолу чоловічої статі мала бути відображена в поемі як важливий доказ на користь безхмарного династичного майбутнього царського дому Птолемеїв, забезпеченого молодою царицею.

По-друге, віддаючи належне слушності припущення Ж.-І. Карре-Маратре щодо наявності безпосереднього зв'язку між народженням майбутнього Птолемея IV і мандрівкою Птолемея III разом з родиною на крайній південь Єгипту – до острова Філе, я не можу погодитися з датуванням цієї поїздки, запропонованим французьким дослідником. На моє тверде переконання, цю масштабну пропагандистсько-репрезентативну акцію, здійснену александрійським вінченосним подружжям, слід датувати не 243/242 [Carrez-Maratray 2014, 206–214; див. також: Clarysse 2000, 37; Bennett 2001–2013, *Magas_ii not. 3*], а 244/243 р. [Зелінський 2020, 136, 427, *прим. 1160–1162*]²⁶. Візит Птолемея III, Береніки II та їхніх малюків [Orientis... 1903, № 61] на острів Філе був лише одним зі складників масштабного храмового туру, зокрема засвідченого *post factum* в Александрійському “синодальному” декреті, ухваленому єгипетським жрецтвом 3 грудня 243 р.²⁷ [El-Masry, Altenmüller and Thissen 2012, 41–43, 55–57, 104–115; Панов 2022, 88–91; пор.: Зелінський 2020, 169–170, 473–475, *прим. 1494–1504*].

На підставі цих спостережень я доходжу висновку про слухність думки К. Беннета та Б. ван Оппен де Рюйтера щодо послідовності появи на світ перших двох дітей александрійського вінценосного подружжя (див. вище). Отже, якщо облишити спекуляції стосовно народження Беренікою двійнят (пор. прим. 25), майбутнього Птолемея IV слід розглядати як другу за чергою дитину. З огляду ж на повернення Птолемея III до Єгипту наприкінці літа або на початку осені 245 р. [пор.: Bennett 2002, 145] і демонстрування спадкоємця александрійського престолу під час храмового туру 244/243 р.²⁸ народження останнього варто датувати літом 244 р. Отже, ми отримуємо доволі чітку нижню хронологічну межу для часу заснування александрійського Бубастейону. Своєю чергою верхня хронологічна межа також підлягає суттєвому уточненню з огляду на виявлений все тим же Ж.-І. Карре-Маратре логічний зв'язок між народженням у Птолемея III та Береніки II майбутнього фараона (Гора-малюка – Гарпократа) і присвятою каплиці Ісіді й тому ж таки Гарпократові, зробленою царською родиною на острові Філе [Carrez-Maratray 2014, 209–211]. На мою думку, заснування храму Бубастіс на північній межі Єгипту та каплиці Ісиди й Гарпократа на південному рубежі Країни Нілу варто розглядати як подвійний акт вдячності царственного подружжя єгипетським богам з нагоди народження в нього першого сина. У такому разі заснування александрійського Бубастейону, безумовно, передувало родинній мандрівці на південь, імовірно розпочатій у середині осені і, зрештою, ознаменованій актом благочестя, здійсненим на острові Філе. Можна навіть припустити, що початковий термін і загальний маршрут зазначеного храмового туру розраховувалися з огляду на перспективу святкування єгипетського нового року (23 жовтня 244 р.)²⁹ в Мемфісі. Тим більше що укладачі Александрійського “синодального” декрету чітко вказали на особисте вшанування Птолемеєм III священного мемфіського бика Хепа (Апіса) [El-Masry, Altenmüller and Thissen 2012, 41–42, 55–56, 104–110; Панов 2022, 88–90].

Нарешті, існує ще одна хронологічна прив'язка, яка дає змогу навіть з більшою чіткістю локалізувати час заснування Беренікою II александрійського Бубастейону. Йдеться про два важливих свята богині Бастет, зазначені у грецькому варіанті Канопського “синодального” декрету від 238 р. як малі та великі Бубастії [Pfeiffer 2004, 63, 121–123; Панов 2022, 132–135]. Ці урочистості святкувались у Країні Нілу в період між 16 і 30 числами єгипетського місяця пауні [Pfeiffer 2004, 130, 199; Casella 2021, 49–54], який у 244 р. припадав на 4–18 серпня³⁰. На моє переконання, саме цей проміжок часу ідеально підходив для заснування нового храму Бубастіс. Водночас найкращим варіантом видаються мені великі Бубастії, які, найімовірніше, припадали на 30 пауні. На момент настання цієї найвіддаленішої в часі й водночас найбільш значущої урочистості на честь богині-кішки Береніка мала більше шансів не лише оправитися від пологів, а й узяти особисту участь у церемонії закладання у фундамент майбутнього святилища ритуальних пам'ятних табличок.

Висновки

Отже, на підставі усього сказаного вище можна зробити два основні висновки. 1. Заснування Беренікою II нового александрійського Бубастейону слід розглядати як безпосередню реакцію цієї цариці на народження нею спадкоємця царства Птолемеїв – майбутнього Птолемея IV. 2. Закладання фундаменту майбутнього храму Бубастіс відбулося у проміжок часу, що припадав на 4–18 серпня 244 р. і збігався з низкою єгипетських свят, встановлених на честь богині-кішки. На завершення слід зазначити, що зроблені вище висновки в сукупності з подальшими дослідженнями археологічного матеріалу, отриманого під час розкопок александрійського Бубастейону, дадуть змогу розширити й поглибити наше розуміння сутності релігійної політики перших Птолемеїв³¹.

¹ Магістерська робота цього, як на мене, дуже перспективного молодого науковця у 2023 році планується до видання у вигляді монографії [Caneva 2023, 367].

² Цікаво, що про цей александрійський храм, який існував навіть за римської доби [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Carrez-Maratray 2014, 150–151, 161–170], не згадує жоден з відомих нам античних авторів [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2018, 53; Savvopoulos 2020, 84]. Не був винятком з цього правила навіть автор добре відомого детального опису Александрії – Страбон [Strabo 1899, XVII, I, 6–12].

³ На існування більш раннього храму вказують знайдені на території розкопок вотивні фігурки, датовані кін. IV – поч. III ст. [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2012; Empeur 2018, 3–5].

⁴ Первісно спільним знаменником між обома богинями став Місяць. З одного боку, з цим світилом було пов'язане сакральне функціонування Артеміди [див., наприклад: Cicero 1933, II, 27; III, 19; Strabo 1899, XIV, I, 6; а також Casella 2021, 73, 157], з іншого – дався зв'язок між місячними фазами і зміною розміру котячої зіниці [Plutarchus 1935, 63; пор.: Casella 2021, 73–74].

⁵ У цьому зв'язку не можна не згадати доволі пізню міфологічну традицію, згідно з якою Артеміда, яка разом з іншими богами-олімпійцями втекла до Єгипту, рятуючись від жахливого Тифона, сховалася там від останнього, набувши вигляду кішки [Ovidius 2001, V, 321–331; Antoninus Liberalis 1962, 28; Hyginus 1992, II, 28].

⁶ У нашому випадку не береться до уваги більш пізня (римська) переважно антропоморфна іконографія, що належала богині, відомій під іменем Ісіда-Бубастіс [Casella 2021, 431–481].

⁷ На сьогодні в нашому розпорядженні є знахідки, що свідчать на користь поширення грекомовного культу Бубастіс у Мемфісі, західній частині нільської дельти, Фаюмській оазі та, власне, у Бубастійському номі [Thompson 2012, 18–19; Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2012, 238; Pfeiffer 2014, 235–236, 240; Rossetti 2020, 100, 128, 168–169, 183; Savvopoulos 2020, 84, not. 27; Casella 2021, 30–31, 36–39, 247, № 83, 359, № 196, 396, № 232, 408, № 244, 410, № 246, 411, № 247; Caneva 2023, 89, not. 107].

⁸ Про цього елліністичного володаря див.: [Beyer-Rotthoff 1993; Huss 2001, 332–380; Bennett 2001–2013, *Ptolemy_iii*; Pfeiffer 2017, 81–97, 228–229; Зелінський 2020, 119–180, 392–482, прим. 938–1593].

⁹ Про неї див.: [Herklotz 2002; Bennett 2001–2013, *Berenice_ii*; Clayman 2014; Carrez-Maratray 2014; van Oppen de Ruiter 2015; Sewell-Lasater 2020, 130–190; Müller 2021].

¹⁰ Зокрема, Береніка, чий фізичний батько – киренський цар Магас (див. прим. 9), між іншим, виконував функції жерця Аполлона [Supplementum Epigraphicum Graecum 1962, № 743; пор., наприклад: Clayman 2014, 15], разом із чоловіком присвятила священну ділянку в канопському храмі Осіріса [Corpus... 2021, № 96; Carrez-Maratray 2014, 186–187; пор.: Thompson 2020, 99, 104–105] і заснувала святилище Ісіди й Гарпократа у храмовому комплексі на нільському острові Філе [Orientis... 1903, № 61; також див. вище]; також схоже на те, що вона була причетна до розбудови александрійського Серапейону [Corpus... 2021, № 14; Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2015, 130; Savvopoulos 2020, 80] і, ймовірно, інспірувала повернення до Киренаїки статуї Аполлона Карнейського [Зелінський 2020, 236, 524–525, прим. 1959–1966]; і, нарешті, у контексті релігійної заангажованості Береніки II не можна не згадати добре відому історію про присвяту пасма власного волосся, зроблену нею усім богам з нагоди повернення Птолемея III з військової виправи (пор. прим. 22) [Callimachus 1949, fr. 110; Catullus 1975, № 66; Hyginus 1992, II, 24; Carrez-Maratray 2014, 91–102, 109–114; Зелінський 2020, 136–137, 428–429, прим. 1174; Müller 2021, 87–89].

¹¹ Про широке застосування Птолемеями та їхніми греко-македонськими підданими давньої єгипетської практики закладання до фундаменту щойно заснованого храму чи в'язаря пам'ятних (по суті – вотивних) табличок див., наприклад: [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2015, 125–126; Savvopoulos 2020, 79–87; Thompson 2020; Dionysopoulou 2023].

¹² Між вищенаведеними текстами існують три свідомо виконані відмінності, які, щоправда, у нашому випадку не мають суттєвого значення. Перша з них полягає у браку в грецькій версії тексту вказівки на саму Береніку серед бенефіціарів присвяти, друга – у браку в єгипетському варіанті визначення “брат і чоловік” для Птолемея III, третя – у розмитості

египетського еквівалента грецького терміна “Теменос” (див. вище). Окрім того, у египетському тексті не збереглося місцеве або еллінізоване ім’я самої богині (див. вище).

¹³ Одна з вищезгаданих табличок є грекомовною, дві з них містять написи, зроблені грецькою та египетською, інші дві – укладені лише ієрогліфікою, напис на останній табличці не зберігся, проте її египетські видавці вважають, що вона, подібно до першої, була написана грецькою [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2015, 126–127; пор.: Thompson 2020, 99].

¹⁴ У фігурних дужках вказані альтернативні варіанти прочитання тексту (зокрема й обумовлені змістом ієрогліфічної версії напису), наявність яких не має безпосереднього значення для цього дослідження.

¹⁵ Стосовно варіантів англійського перекладу див.: [Abd El-Maksoud, Abd El-Fattah and Seif el-Din 2015, 127; Pfeiffer 2020, 95; Corpus... 2021, № 13], переклад французькою див.: [Casella 2021, 417–419].

¹⁶ У нашому випадку – Птолемея III [Bennett 2001–2013, *Ptolemy III*; Панов 2022, 44, 80–81, 107–109].

¹⁷ Першою птолемеївською царицею, яка дістала систематизовану прижиттєву египетську титулатуру, стала власне Береніка II [див., наприклад: Зелінський 2020, 168, 471, прим. 1469–1470; Bielman Sanchez and Lenzo 2021, 74, 77; Müller 2021, 89, 91, not. 74; Pfeiffer 2021, 97–98].

¹⁸ Щоправда, “сестрою-дружиною” іменувалася й Береніка III [Bennett 2001–2013, *Berenice III*], чий перший чоловік Птолемеєм Х звичайно також був “Сином Ра”, а египетське написання його імені теж супроводжувалося побажанням: “Хай він живе вічно, улюблений Птахом” [Bennett 2001–2013, *Ptolemy x not. 21*]. Проте в офіційних документах останній завжди йменувався Птолемеєм, відомим також як Александр [Bennett 2001–2013, *Ptolemy x*; пор.: Панов 2022, 48–49, 69–70], тоді як Береніка III могла йменуватися “Клеопатрою, відомою як Береніка”, а згодом і просто Клеопатрою [Huss 2001, 652–653; Bennett 2001–2013, *Berenice iii*; Pfeiffer 2017, 172–174; Uggetti 2020, 77–82]. До того ж схоже на те, що практика використання при укладанні храмових пам’ятних табличок (див. прим. 11) давньогрецької мови існувала лише за царювання Птолемеїв III та IV [Thompson 2020; Dionysoroulou 2023]. Нарешті, слід пам’ятати, що саме Береніка II виступила співініціаторкою ще однієї храмової розбудови, яка також супроводжувалася закладанням грекомовної пам’ятної таблички [Corpus... № 96; Dionysoroulou 2023, 143; також див. прим. 10].

¹⁹ Водночас, як зазначили в межах приватного листування авторитетні єгиптологи, яких я попросив про консультацію, написання в ієрогліфічному варіанті тексту слова “дітей” у множині, а не у двоїні [пор.: Dechevez 2021, 19, not. 60] не означає, що на момент укладання відповідних пам’ятних табличок Птолемеєм III та Беренікою II обов’язково мали більш ніж дві дитини. Зокрема, проф. Ш. Пфайффер щодо цього зазначив: “Principally I would hesitate to deduce the number of children from the use of plural. However, what is sure is that if the dualis is used, there were only two children. If it is not used however, this can mean that there were more than one, which means 2, 3 or 4”.

²⁰ Припускаю, що ця Арсиноя саме в заснованому матір’ю Бубастейоні згодом присвятила Артеміді пасмо свого волосся [Anthologia palatina 1911, VI, 277; пор.: Зелінський 2020, 491, прим. 1662].

²¹ Стосовно більш ранніх, іноді доволі фантазмагоричних припущень, висловлених із цього питання, див.: [Blum 1915, 20–21; Fraser 1959, 94–95; Huss 1975; пор.: Bennett 2002, 141–143].

²² У цій та інших схемах послідовності народження дітей Береніки II цілком логічно враховується чинник відсутності Птолемея III в Єгипті протягом вересня 246 – кін. літа 245 р. з огляду на особисту участь цього володаря в азійському поході, здійсненому в межах III Сирійської війни. Про цей конфлікт з урахуванням попередньої літератури див.: [Зелінський 2020, 126–150, 406–449, прим. 1020–1317].

²³ Про сумніви Е. Косметату щодо аргументованості первородства Арсиної див.: [Kosmetatu 2002].

²⁴ Стосовно скептичного ставлення до *terminus ante quem* К. Беннетта див.: [Criscuolo 2003, 325–326; Cavalli 2017, 259–262; Caneva 2023, 80]. Окремо слід вказати на контроверсійну чи навіть екстравагантну гіпотезу А. Чошкуна, елементами якої виступають низка

вигаданих персоналій на зразок незаконного сина Птолемея III, дуже вільне поводження з хронологією та гіперкритичне ставлення до історичних джерел [Соçkun 2022, 200–208].

²⁵ Водночас Ж.-І. Карре-Маратре теоретично припускає, що Лісімах і Александр могли бути двійнятами [Carrez-Maratray 2014, 206]. Про дуже гіпотетичну можливість наявності у вінценосного александрійського подружжя однієї чи навіть двох пар двійнят також писали К. Беннетт і Б. ван Оппен де Руйтер [Bennett 2002, 145; van Oppen de Ruyter 2015, 76–77].

²⁶ Схоже, що зимою 243/242 рр. Птолемей III без родини відвідав у військових справах Фаюмську оазу [Зелінський 2020, 136, 148, 428, прим. 1172].

²⁷ Стосовно датування цього документа див., наприклад: [El-Masry, Altenmüller and Thissen 2012, 1; Ладынин 2016, 286; Vielman Sanchez and Lenzo 2021, 78; Панов 2022, 79–82, 449].

²⁸ До речі, судячи із зображень, знайдених на острові Філе, Береніка під час зазначеного храмового туру знову була вагітна [Clausen 2014, 163–164]. Хоча не виключаю можливості, що в такий спосіб було продемонстровано попередній стан цариці, наслідком якого стала поява нового Гарпократа – майбутнього Птолемея IV (див. вище).

²⁹ Цю та наступні дати вираховано з допомогою конвертора, розміщеного на вебсторінці електронного проєкту Trismegistos – https://www.trismegistos.org/calendar/calendar_search.php (дата звернення: 30.08.2023).

³⁰ За збігом обставин саме на пауні третього року царювання Птолемея III (липень-серпень 244 р.) припадає останній відомий нам діловий папірус, де немає вказівки на епіклесу “Евергет” у царственного подружжя [Ладынин 2016, 285].

³¹ Щиро дякую вітчизняним і зарубіжним колегам за поради й наукові матеріали, люб’язно надані мені під час роботи над цим дослідженням; а також анонімним рецензентам, чії поради сприяли удосконаленню тексту статті. Водночас підкреслюю, що несу одноосібну відповідальність за усі думки, припущення й інтерпретації, викладені на цих сторінках.

ЛІТЕРАТУРА

Зелінський А. Л. Від басилевсів-фараонів до фараонів-басилевсів: перші 100 років птолемеївської монархії. Вінниця – Київ, 2020.

Ладынин И. А. Династический культ и эпонимное жречество Птолемеев // “Боги среди людей”: культ правителей в эллинистическом, постэллинистическом и римском мире” / Под ред. С. Ю. Сапрыкина и И. А. Ладынина. Москва – Санкт-Петербург, 2016.

Панов М. В. Документи по истории государства Птолемеев. Новосибирск, 2022.

Abd El-Maksoud M., Abd El-Fattah A., Carrez-Maratray J.-Y. Deux Inscriptions grecques du “Boubasteion” d’Alexandrie // **Ancient Society**. Vol. 44. 2014. DOI: <https://doi.org/10.2143/AS.44.0.3044803>

Abd El-Maksoud M., Abd El-Fattah A., Seif el-Din M. La fouille du Boubasteion d’Alexandrie: présentation préliminaire // **Bibliothèque d’archéologie méditerranéenne et africaine**. Vol. 12. 2012.

Abd El-Maksoud M., Abd El-Fattah A., Seif el-Din M. Foundation Deposit Plaques from the Boubasteion // **Bulletin de la Société Archéologique d’Alexandrie**. Vol. 49. 2015.

Abd el-Maksoud M., Abd El-Fattah A., Seif el-Din M. The early Greek presence in Alexandria // **Hellenistic Alexandria: Celebrating 24 Centuries** / Ed. by Ch. Zerefos, M. Vardinoyannis. Oxford, 2018.

Anthologia palatina [Anthologia graeca]. Codex palatinus et codex parisinus / Ed. C. Preisdanz. Vol. 2. Lugduni Batavorum, 1911.

Antoninus Liberalis. Metamorphoseon synagoge / Ed. I. Cazzaniga. Milan, 1962.

Bennett Ch. **Egyptian Royal Genealogy. 2001–2013**. URL: www.instonebrewer.com/TynedaleSites/Egypt/ptolemies/ptolemies.htm (дата звернення: 29.08.2023).

Bennett Ch. The Children of Ptolemy III and the Date of the Exedra of Thermos // **Zeitschrift für papyrologie und epigraphik**. Bd. 138. 2002.

Beyer-Rothhoff B. **Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios’ III**. Bonn, 1993.

Bielman Sanchez A., Lenzo J. Ptolemaic royal women // **The Routledge Companion to Women and Monarchy in the Ancient Mediterranean World** / Ed. by E. D. Carney, S. Müller. London – New York, 2021.

Blum G. Princes hellénistiques: Ptolémée IV Philopator, Ptolémée VI Philométor, Antiochos VIII (?) Grypos // **Bulletin de correspondance hellénique**. Vol. 39. 1915. DOI: <https://doi.org/10.3406/bch.1915.3105>

- Casella E. Le culte de Bastet/Boubastis en Égypte et sa diffusion en Méditerranée à l'époque gréco-romaine.* Thèse de doctorat. Paris, 2021.
- Callimachus. Aetia // Callimachus* / Ed. by R. Pfeiffer. Vol. 1. Oxford, 1949.
- Caneva S. The Power of Naming. Studies in the Epicletic Language of Hellenistic Honours.* Liège, 2023.
- Carrez-Maratray J.-Y. Bérénice II d'Égypte, une reine dans les étoiles.* Paris, 2014.
- Catullus C. Valerius. Carmina* / Ed. W. Eisenhut. München, 1975.
- Cavalli E. Dedicata del koinon etolico per i Tolemei // Axon.* Vol. 1, No. 1. 2017. DOI: 10.14277/2532-6848/Axon-1-1-17-24
- Cicero M. Tullius. De natura deorum* / Ed. O. Plasberg, W. Ax. Leipzig, 1933.
- Clarysse W. The Ptolemies visiting the egyptian chora // Politics, administration and society in the Hellenistic and Roman World* / Ed. by L. Mooren. Leuven, 2000.
- Clayton D. Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt. Women in antiquity.* Oxford; New York, 2014.
- Coçkun A. Berenike Phernophoros and Other Virgin Queens in Early-Ptolemaic Egypt // Klio,* 2022, No. 1. DOI: <https://doi.org/10.1515/klio-2021-0040>
- Corpus of Ptolemaic Inscriptions* / Ed. by A. Bowman et al. Pt. I. Vol. 1. Oxford, 2021.
- Criscuolo L. Agoni e politica alla corte di Alessandria. Riflessioni su alcuni epigrammi di Posidippo // Chiron.* Bd. 33. 2003. DOI: <https://doi.org/10.34780/bc9x-9221>
- Dechevez J. La construction de la figure religieuse du souverain à Alexandrie: acteurs, contextes et modalités d'association avec la sphère divine.* Diplôme: Master en langues et lettres anciennes. Liège, 2021.
- Dionysopoulou E. Évolutions des dépôts de fondation en Égypte hellénistique: continuations et réactualisations // Égypte nilotique et méditerranéenne.* Vol. 16. 2023. URL: www.enim-egyptologie.fr/index.php?page=enim-16&n=9 (дата звернення: 31.08.2023).
- El-Masry Y., Altenmüller H., Thissen H.-J. Das Synodaldekret von Alexandria aus dem Jahre 243 v. Chr.* Hamburg, 2012.
- Empereur J.-Y. New data concerning the foundation of Alexandria // Hellenistic Alexandria: Celebrating 24 Centuries* / Ed. by Ch. Zerefos, M. Vardinoyannis. Oxford, 2018.
- Flacelière R. Fouilles de Delphes, III, fasc. IV, Inscriptions de la Terrasse du Temple et de la région Nord du sanctuaire, nos 87–275.* Paris, 1954.
- Fraser P. M. Bibliography: Graeco-Roman Egypt Greek Inscriptions (1958) // The Journal of Egyptian Archaeology.* Vol. 45. 1959. DOI: <https://doi.org/10.2307/3855468>
- Grainger J. D. The Ptolemies, Rise of a Dynasty: Ptolemaic Egypt 330–246 BC.* Barnsley, 2022.
- Herklotz F. Berenike II. – Königin und Göttin // Internet-Beitrage zur Ägyptologie und Sudanarchaologie.* Bd. 2. 2002.
- Herodotus. Historiarum Libri IX* / Ed. H. R. Dietsch, H. Kallenberg. Lipsiae, 1899.
- Huss W. Die zu Ehren Ptolemaios III. und seiner Familie errichtete Statuengruppe von Thermos (IG IX 1, 1 (2), 56) // Chronique d'Égypte.* Vol. 50. 1975.
- Huss W. Ägypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v.Chr.* München, 2001.
- Hyginus. Poetica Astronomica* / Ed. G. Vire. Stuttgart, 1992.
- Inscriptiones Graecae* / Ed. G. Klaffenbach. Vol. IX.I, Fasc. 1. Berlin, 1932.
- Kosmetatou E. Remarks on a Delphic Ptolemaic Dynastic Group Monument // Tyche.* Bd. 17. 2002. DOI: <https://doi.org/10.15661/tyche.2002.017.10>
- Kosmetatou E. Constructing Legitimacy: The Ptolemaic Familiengruppe as a Means for Self-Definition in Posidippus' Hippika // Labored in Papyrus Leaves: Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309)* / Ed. by B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach. Cambridge (MA), 2004.
- Müller S. Berenike II // The Routledge Companion to Women and Monarchy in the Ancient Mediterranean World* / Ed. by E. D. Carney, S. Müller. London; New York, 2021.
- Orientis Graeci inscriptiones Selectae.* Supplementum Sylloges inscriptionum Graecorum / Ed. G. Dittenberger. Vol. I. Lipsiae, 1903.
- Ovidius P. Naso. Metamorphoses* / Ed. W. S. Anderson. Monachii – Lipsiae, 2001.
- Papiri greci e latini (Pubblicazioni della Societa Italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto)* / Ed. G. Vitelli, M. Norsa. Vol. 4. Firenze, 1923.

Pfeiffer St. Das Dekret von Kanopos (238 v.Chr.). Kommentar und historische Auswertung einesdreisprachigen Synodaldekretes der ägyptischen Priester zu Ehren Ptolemaios' III. und seiner Familie // **Archiv für Papyrusforschung** (Beih.). Bd. 18. 2004.

Pfeiffer St. "The snake, the crocodile and the cat": Die Griechen in Aegypten und die theriomorphen Goetter des Landes // **Orient und Okzident – Antagonismus oder Konstrukt? Machtstrukturen, Ideologien und Kulturtransfer in hellenistischer Zeit: Wuerzburg 10. – 13. April 2008** / Hrsgg. F. Hoffmann, K. Schmidt. Vaterstetten, 2014. DOI: <https://doi.org/10.11588/propylaeumdok.00003753>

Pfeiffer St. **Die Ptolemäer: im Reich der Kleopatra**. Stuttgart, 2017.

Pfeiffer St. Offerings and libations for the king and the question of ruler-cult in Egyptian temples // **The Materiality of Hellenistic Ruler Cults** / Ed. by S. Caneva. Liège, 2020. DOI: <https://doi.org/10.4000/books.pulg.15790>

Pfeiffer St. Royal women and Ptolemaic cults // **The Routledge Companion to Women and Monarchy in the Ancient Mediterranean World** / Ed. by E. D. Carney, S. Müller. London – New York, 2021. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429434105-11>

Plutarchus. De Iside et Osiride // **Plutarchi moralia** / Ed. J. W. Sieveking. Vol. 2, Pt. 1. Leipzig, 1935.

Rossetti I. **I templi del Fayyum in epoca tolemaico-romana tra fonti scritte e contesti archeologici. Per una classificazione degli edifici sacri nell'Egitto tolemaico e romano**. Oxford, 2020.

Savvopoulos K. Religious Life in Ptolemaic Alexandria under the Royal Aegis: An Overview of the Epigraphic Evidence // **The Epigraphy of Ptolemaic Egypt** / Ed. by A. Bowman, Ch. Crowther. Oxford, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198858225.003.0006>

Sewell-Lasater T. L. **Becoming Kleopatra: Ptolemaic Royal Marriage, Incest, and the Path to Female Rule**. DPhil dissertation. Houston, 2020.

Strabo. **Rerum Geographicorum. Libri 17** / Ed. G. Spiro, H. Waldman. Halle, 1899.

Supplementum Epigraphicum Graecum / Ed. A. G. Woodhead. Vol. 18. Amsterdam, 1962.

Thompson D. J. **Memphis under the Ptolemies**. 2nd ed. Princeton, 2012.

Thompson D. J. Foundation Deposits from Third-Century bc Egypt // **The Epigraphy of Ptolemaic Egypt** / Ed. by A. Bowman, Ch. Crowther. Oxford, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198858225.003.0007>

Uggetti L. Attention aux scribes ! Variantes, différences et raccourcissements délibérés dans les protocoles des papyrus du IIème – début du Ier siècle // **Quand la fortune du royaume ne dépend pas de la vertu du prince: Un renforcement de la monarchie lagide de Ptolémée VI à Ptolémée X (169–88 av. J.-C.)?** / Ed. G. Gorre, S. Wackenier. Leuven, 2020.

Van Oppen de Ruiter B. **Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship**. New York, 2015.

Vandorpe K., Clarysse W. Cults, Creeds, and Clergy in a Multicultural Context // **A companion to Greco-Roman and late antique Egypt** / Ed. By K. Vandorpe. Hoboken (NJ), 2019. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118428429.ch26>

REFERENCES

Zelinskyi A. L. (2020), *Vid basylevsiv-faraoniv do faraoniv-basylevsiv: pershi 100 roktiv ptolemeyivs'koyi monarkhiyi*, "Tvory", Vinnytsya and Kyiv. (In Ukrainian).

Ladynin I. A. (2016), "Dinasticheskiy kul't i eponimnoye zhrechestvo Ptolemeyev", in S. Yu. Saprykin and I. A. Ladynin (eds), "*Bogi sredi lyudey*": kul't praviteley v ellinisticheskoy, post-ellinisticheskoy i rimskoy mire, Izd-vo RKhGA, Moscow and Saint Petersburg, pp. 265–312. (In Russian).

Panov M. V. (2022), *Dokumenty po istorii gosudarstva Ptolemeyev*, M. V. Panov, Novosibirsk. (In Russian).

Abd El-Maksoud M., Abd El-Fattah A. and Carrez-Maratray J.-Y. (2014), "Deux Inscriptions grecques du 'Boubasteion' d'Alexandrie", *Ancient Society*, Vol. 44, pp. 149–177. DOI: <https://doi.org/10.2143/AS.44.0.3044803>

Abd El-Maksoud M., Abd El-Fattah A. and Seif el-Din M. (2012), "La fouille du Boubasteion d'Alexandrie: présentation préliminaire", *Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine*, Vol. 12, pp. 427–446.

- Abd El-Maksoud M., Abd El-Fattah A. and Seif el-Din M. (2015), “Foundation Deposit Plaques from the Boubasteion”, *Bulletin de la Société Archéologique d’Alexandrie*, Vol. 49, pp. 125–144.
- Abd el-Maksoud M., Abd El-Fattah A. and Seif el-Din M. (2018), “The early Greek presence in Alexandria”, in Ch. Zerefos and M. Vardinoyannis (eds), *Hellenistic Alexandria: Celebrating 24 Centuries*, Archaeopress Publishing Limited, Oxford, pp. 51–60.
- Anthologia palatina [Anthologia graeca]. *Codex palatinus et codex parisinus (1911)*, Vol. 2, C. Preisendanz (ed.), A. W. Sijthoff, Lugduni Batavorum.
- Antoninus Liberalis (1962), *Metamorphoseon synagoge*, I. Cazzaniga (ed.), Istituto Editoriale Cisalpino, Milan.
- Bennett Ch. (2001–2013), *Egyptian Royal Genealogy*, available at: www.instonebrewer.com/TyndaleSites/Egypt/ptolemies/ptolemies.htm (accessed August 29, 2023).
- Bennett Ch. (2002), “The Children of Ptolemy III and the Date of the Exedra of Thermos”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 138, pp. 141–145.
- Beyer-Rothhoff B. (1993), *Untersuchungen zur Aussenpolitik Ptolemaios’ III*, Habelt, Bonn.
- Bielman Sanchez A. and Lenzo J. (2021), “Ptolemaic royal women”, E. D. Carney and S. Müller (eds), *The Routledge Companion to Women and Monarchy in the Ancient Mediterranean World*, Routledge, London and New York, pp. 73–83.
- Blum G. (1915), “Princes hellénistiques: Ptolémée IV Philopator, Ptolémée VI Philométor, Antiochos VIII (?) Grypos”, *Bulletin de correspondance hellénique*, Vol. 39, pp. 17–32. DOI: <https://doi.org/10.3406/bch.1915.3105>
- Casella E. (2021), *Le culte de Bastet/Boubastis en Égypte et sa diffusion en Méditerranée à l’époque gréco-romaine*, Diss. PhD, Université Paris Sciences et Lettres, Paris.
- Callimachus (1949), “Aetia”, in R. Pfeiffer (ed.), *Callimachus*, Vol. 1, Clarendon Press, Oxford, pp. 1–159.
- Caneva S. (2023), *The Power of Naming. Studies in the Epicletic Language of Hellenistic Honours*, Presses Universitaires de Liège, Liège.
- Carrez-Maratray J.-Y. (2014), *Bérénice II d’Égypte, une reine dans les étoiles*, Ellipses, Paris.
- Catullus C. Valerius (1975), *Carmina*, W. Eisenhut (ed.), Heimeran, München.
- Cavalli E. (2017), “Dedica del koinon etolico per i Tolemei”, *Axon*, Vol. 1, No. 1, pp. 253–266. DOI: [10.14277/2532-6848/Axon-1-1-17-24](https://doi.org/10.14277/2532-6848/Axon-1-1-17-24)
- Cicero M. Tullius (1933), *De natura deorum*, O. Plasberg and W. Ax (eds), Teubner, Leipzig.
- Clarysse W. (2000), “The Ptolemies visiting the Egyptian chora”, in L. Mooren (ed.), *Politics, administration and society in the Hellenistic and Roman World*, Peeters, Leuven, pp. 29–53.
- Clayman D. (2014), *Berenice II and the Golden Age of Ptolemaic Egypt. Women in antiquity*, Oxford University Press, Oxford and New York.
- Coçkun A. (2022), “Berenike Phernophoros and Other Virgin Queens in Early-Ptolemaic Egypt”, *Klio*, No. 1, pp. 191–233. DOI: <https://doi.org/10.1515/klio-2021-0040>
- Corpus of Ptolemaic Inscriptions* (2021), Pt. I, Vol. 1, A. Bowman et al. (eds), Oxford University Press, Oxford.
- Criscuolo L. (2003), “Agoni e politica alla corte di Alessandria. Riflessioni su alcuni epigrammi di Posidippo”, *Chiron*, Bd. 33, pp. 311–334. DOI: <https://doi.org/10.34780/bc9x-9221>
- Dechevez J. (2021), *La construction de la figure religieuse du souverain à Alexandrie: acteurs, contextes et modalités d’association avec la sphère divine*, Diplôme: Master en langues et lettres anciennes, Université de Liège, Liège.
- Dionysopoulou E. (2023), “Évolutions des dépôts de fondation en Égypte hellénistique: continuations et réactualisations”, *Égypte nilotique et méditerranéenne*, Vol. 16, pp. 131–152, available at: www.enim-egyptologie.fr/index.php?page=enim-16&n=9 (accessed August 31, 2023).
- El-Masry Y., Altenmüller H. and Thissen H.-J. (2012), *Das Synodaldekret von Alexandria aus dem Jahre 243 v. Chr.*, Buske, Hamburg.
- Empereur J.-Y. (2018), “New data concerning the foundation of Alexandria”, in Ch. Zerefos and M. Vardinoyannis (eds), *Hellenistic Alexandria: Celebrating 24 Centuries*, Archaeopress Publishing Limited, Oxford, pp. 3–12.
- Flacelière R. (1954), *Fouilles de Delphes, III, fasc. IV, Inscriptions de la Terrasse du Temple et de la région Nord du sanctuaire, nos 87–275*, A. Fontemoing – E. de Boccard, Paris.
- Fraser P. M. (1959), “Bibliography: Graeco-Roman Egypt Greek Inscriptions (1958)”, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 45, pp. 88–97. DOI: <https://doi.org/10.2307/3855468>

- Grainger J. D. (2022), *The Ptolemies, Rise of a Dynasty: Ptolemaic Egypt 330–246 BC*, Pen & Sword, Barnsley.
- Herklotz F. (2002), "Berenike II. – Königin und Göttin", in *Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie*, Bd. 2, pp. 43–61.
- Herodotus (1899), *Historiarum Libri IX*, H. R. Dietsch and H. Kallenberg (ed.), Teubner, Lipsiae.
- Huss W. (1975), "Die zu Ehren Ptolemaios III. und seiner Familie errichtete Statuengruppe von Thermos (IG IX 1, 1 (2), 56)", *Chronique d'Égypte*, Vol. 50, pp. 312–320.
- Huss W. (2001), *Ägypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v. Chr.*, C. H. Beck, München.
- Hyginus (1992), *Poetica Astronomica*, G. Vire (ed.), Teubner, Stuttgart.
- Inscriptiones Graecae* (1932), Vol. IX.I, Fasc. 1, G. Klaffenbach (ed.), De Gruyter, Berlin.
- Kosmetatou E. (2002), "Remarks on a Delphic Ptolemaic Dynastic Group Monument", *Tyche*, Bd. 17, pp. 103–111. DOI: <https://doi.org/10.15661/tyche.2002.017.10>
- Kosmetatou E. (2004), "Constructing Legitimacy: The Ptolemaic Familiengruppe as a Means for Self-Definition in Posidippus' Hippika", in B. Acosta-Hughes, E. Kosmetatou and M. Baumbach (eds), *Labored in Papyrus Leaves: Perspectives on an Epigram Collection Attributed to Posidippus (P.Mil.Vogl. VIII 309)*, Harvard University Press, Cambridge, MA, pp. 225–246.
- Müller S. (2021), "Berenike II", in E. D. Carney and S. Müller (eds), *The Routledge Companion to Women and Monarchy in the Ancient Mediterranean World*, Routledge, London and New York, pp. 84–95.
- Oriens Graeci inscriptiones Selectae (1903), *Supplementum Sylloges inscriptionum Graecorum*, Vol. I, G. Dittenberger, S. Hizzel, Lipsiae.
- Ovidius P. Naso (2001), *Metamorphoses*, W. S. Anderson (ed.), Saur, Monachii and Lipsiae.
- Papiri greci e latini* (1923), (Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto), Vol. 4, G. Vitelli and M. Norsa (ed.), Gonnelli, Firenze.
- Pfeiffer St. (2004), *Das Dekret von Kanopos (238 v. Chr.). Kommentar und historische Auswertung einesdreisprachigen Synodaldekretes der ägyptischen Priester zu Ehren Ptolemaios' III. und seiner Familie*, (Archiv für Papyrusforschung (Beih.), Bd. 18), De Gruyter.
- Pfeiffer St. (2014), "The snake, the crocodile and the cat": Die Griechen in Ägypten und die theriomorphen Götter des Landes", in Hrsgg. F. Hoffmann and K. Schmidt (eds), *Orient und Okzident in hellenistischer Zeit. Beiträge zur Tagung, Orient und Okzident – Antagonismus oder Konstrukt? Machtstrukturen, Ideologien und Kulturtransfer in hellenistischer Zeit: Würzburg 10. – 13. April 2008*, Brose, Vaterstetten, pp. 215–244. DOI: <https://doi.org/10.11588/propylaeum-dok.00003753>
- Pfeiffer St. (2017), *Die Ptolemäer: im Reich der Kleopatra*, W. Kohlhammer GmbH, Stuttgart.
- Pfeiffer St. (2020), "Offerings and libations for the king and the question of ruler-cult in Egyptian temples", in S. Caneva (ed.), *The Materiality of Hellenistic Ruler Cults*, Presses Universitaires de Liège, Liège, pp. 83–102. DOI: <https://doi.org/10.4000/books.pulg.15790>
- Pfeiffer St. (2021), "Royal women and Ptolemaic cults", in E. D. Carney and S. Müller (eds), *The Routledge Companion to Women and Monarchy in the Ancient Mediterranean World*, Routledge, London and New York, pp. 96–107. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429434105-11>
- Plutarchus (1935), "De Iside et Osiride", in *Plutarchi moralia*, Vol. 2, Pt. 1, J. W. Sieveking (ed.), Teubner, Leipzig, pp. 1–80.
- Rossetti I. (2020), *I templi del Fayyum in epoca tolemaico-romana tra fonti scritte e contesti archeologici. Per una classificazione degli edifici sacri nell'Egitto tolemaico e romano*, Archaeopress, Oxford.
- Savvopoulos K. (2020), "Religious Life in Ptolemaic Alexandria under the Royal Aegis: An Overview of the Epigraphic Evidence", in A. Bowman and Ch. Crowther (eds), *The Epigraphy of Ptolemaic Egypt*, Oxford University Press, Oxford, pp. 76–93. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198858225.003.0006>
- Sewell-Lasater T. L. (2020), *Becoming Kleopatra: Ptolemaic Royal Marriage, Incest, and the Path to Female Rule*, DPhil dissertation, University of Houston, Houston.
- Strabo (1899), *Rerum Geographicorum. Libri 17*, G. Spiro and H. Waldman (eds), Holtze, Halle.
- Supplementum Epigraphicum Graecum* (1962), Vol. 18, A. G. Woodhead (ed.), J. C. Gieben, Amsterdam.

Thompson D. J. (2012), *Memphis under the Ptolemies*, 2nd ed., Princeton University Press, Princeton.

Thompson D. J. (2020), “Foundation Deposits from Third-Century bc Egypt”, in A. Bowman and Ch. Crowther (eds), *The Epigraphy of Ptolemaic Egypt*, Oxford University Press, Oxford, pp. 94–113. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198858225.003.0007>

Uggetti L. (2020), “Attention aux scribes ! Variantes, différences et raccourcissements délibérés dans les protocoles des papyrus du Pième – début du Ier siècle”, in G. Gorre and S. Wackernier (eds), *Quand la fortune du royaume ne dépend pas de la vertu du prince: Un renforcement de la monarchie lagide de Ptolémée VI à Ptolémée X (169–88 av. J.-C.)?*, Peeters, Leuven, pp. 71–94.

Van Oppen de Ruyter B. (2015), *Berenice II Euergetis. Essays in Early Hellenistic Queenship*, Palgrave Macmillan, New York.

Vandorpe K., Clarysse W. (2019), “Cults, Creeds, and Clergy in a Multicultural Context”, in K. Vandorpe (ed.), *A companion to Greco-Roman and late antique Egypt*, John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, NJ, pp. 407–427. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118428429.ch26>

А. Л. Зелінський

ВИЗНАЧЕННЯ ДАТИ ЗАСНУВАННЯ

НОВОГО АЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО БУБАСТЕЙОНУ БЕРЕНІКОЮ II

Александрійський Бубастейон, храм синкретичної греко-єгипетської богині Бубастіс (Бастет-Артеміди – покровительки вагітних жінок, пологів і маленьких дітей), відкрито у 2009–2010 рр. Однією з найцікавіших знахідок, зроблених на території храму, стали виконані давньогрецькою мовою та єгипетською ієрогліфікою пам’ятні таблички, пов’язані з актом заснування (точніше – перезаснування) цієї святини. Засновницею храму, вказаною в текстах табличок, була птоlemeївська цариця Береніка II – дружина Птолемея III (246–222 рр. до Р. Х.). Зокрема, на це вказує найменування цариці “Дочкою Ра”, визначення царя Птолемея як її “брата й чоловіка” і супроводження імені останнього побажанням “хай він живе вічно, улюблений Птахом”.

Дослідники дійшли слушного висновку, згідно з яким закладання Бубастейону відбулось у 244–243 рр. до Р. Х. На це вказують згадка в текстах табличок наявності у Птолемея та Береніки більш ніж однієї дитини і брак на табличках культової епіклеси зазначеного царственного подружжя “боги-Евергети”. На моє переконання, Береніка заснувала Бубастейон безпосередньо з нагоди народження нею спадкоємця alexandrijsького престолу – майбутнього Птолемея IV.

Я поділяю погляди К. Беннета та Б. ван Оппен де Рюйтера, згідно з якими вищезгаданий царевич був другою дитиною в родині й народився в середині 244 р. до Р. Х. Додатковими аргументами на користь цього припущення можна вважати брак згадки про народження царевича в поемі Каллімаха “Коса Береніки” і датовану 244/243 р. до Р. Х. подорож царської родини на острів Філе, яка відігравала роль загальноєгипетської презентації майбутнього фараона. Водночас заснування alexandrijsького Бубастейону Беренікою та заснування царською родиною каплиці Ісіді й Гарпократа на Філе, ймовірно, виступали як парний вияв вдячності богам за народження сина.

Завершальним штрихом при датуванні Бубастейону Береніки є наявність у Єгипті свят Бастет – Бубастій, які у 244 р. до Р. Х. припадали на 4–18 серпня. Зазначений проміжок часу ідеально відповідає заснуванню alexandrijsького храму богині-кішки.

Ключові слова: Александрія; Береніка II; Бубастейон; елліністичний період; птоlemeївський Єгипет; Птолемей III; Птолемей IV

Стаття надійшла до редакції 12.09.2023